

SO‘Z VA SO‘Z BIRIKMALARINI TIL HODISASI SIFATIDA O‘RGANISHDA

KOGNITIV YONDASHUV

Hoshimova Azizaxon

Toshkent Davlat Jahon tillari universiteti , 1-kurs magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqola soʻz va soʻz birikmalarining til hodisasi sifatida namoyon boʻlish holatlarini oʻrganadi hamda kognitiv yondashuv asosida tadqiq etadi. Maqolada boshqaruv kategoriyasiga oid soʻzlar obyekt sifatida olingan.

Kalit soʻzlar: boshqaruv, bosh va tobe soʻz, kategoriya, flektiv til, koʻmakchi, predlog, qoʻshimcha

KIRISH

Soʻz birikmalarining yasaliş usuli xilma-xil boʻlib, turli tillarda jiddiy farqlanadi. Har xil qurilishga mansub tillardagi soʻzlarning grammatik bogʻlanishini qiyosiy oʻrganish esa ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik. Binobarin, “soʻz birikuv qoidalarida va turli tip hamda xildagi soʻz birikmalarining paydo boʻlish qonuniyatlarida tilning milliy xususiyati yaqqol namoyon boʻladi” [3,11].

Soʻzlarning tobe aloqa turlari ichida boshqaruv aloqasi ancha murakkab hisoblanadi. Rus va oʻzbek tilida boshqaruv deganda, odatda, shunday tobe aloqa tushuniladiki, unda tobe soʻz (ot, olmosh) hokim soʻz talab qilgan kelishikda boʻladi yoki koʻmakchi bilan birga keladi [5.7].

ADABIYOTLAR SHARHI

Tobe bogʻlanishning bir turi boʻlgan boshqaruv aloqasi oʻzbek tilshunosligida sintaksisga doir ayrim ishlarda maʼlum darajada oʻrganilgan [1.2.5]. Ularda tobe soʻzning kelishik shakllari yoki koʻmakchilar yordamida bosh soʻz (feʼl, ot, sifat, son, undov va modal soʻzlar) bilan sintaktik aloqaga kirishi va soʻz birikmalari komponentlari oʻrtasida hosil boʻladigan sintaktik munosabatlar tahlil qilinadi.

Mazkur maqolada rus va oʻzbek tillarida boshqaruv aloqasiga taʼsir etuvchi asoslarni chogʻishtirib oʻrganish natijasida soʻzlarni bir-biriga bogʻlovchi sintaktik aloqa vositalari, birikma komponentlari qurilishi va semantikasi, ular oʻrtasidagi sintaktik munosabatlardagi oʻxshashlik hamda tafovutlarni aniqlashga harakat qilamiz.

Har bir tilda boshqaruv munosabati bilan bogʻlanib kelgan soʻzlar oʻziga xos sintaktik aloqa vositalariga ega. Rus tilida soʻzlarning sintaktik aloqalari tobe soʻzning shakli, yordamchi soʻzlar va soʻz tarkibi koʻmagida ifodalanadi.

Masalan: преданность Родине, держать рукой, дружба между народами.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

O'zbek tilida so'zlar kelishik qo'shimchalari, yordamchi so'zlar, so'z tartibi vositasida sintaktik aloqaga kirishadi. Masalan, Vatanga sadoqat, qo'l bilan ushlamoq, xalqlar o'rtasidagi do'stlik.

Ko'rib o'tilganidek, boshqaruv komponentlari aro sintaktik aloqa vositalari rus va o'zbek tillarida o'zaro mos tushadi. Lekin mazkur tillarning Grammatik qurilishini tadqiq qilish natijasida shu narsa oydinlashadiki, bu shakily o'xshashliklar ortida tub farqlar ham yotadi.

Flektiv til bo'lmish ruschada tobe so'zning shakli, uning padejlardagi o'zgarishlari so'zlarning birikma hosil qilishida katta rol o'ynaydi. Tobe so'z padej shaklining o'zgarishiga esa grammatik rod bilan bog'liq uch xil turlanish sabab bo'ladi. Bundan tashqari, bir padejning o'zida kelgan otlar, negizning yumshoq, qattiqligiga qarab, turlicha qo'shimcha oladi, мужской va средний roddagi otlarning винительный padejdagi qo'shimchalari иминительный hamda родительный padejlarning qo'shimchalari bilan predmetning jonli va jonsizligiga ko'ra mos tushadi.

Rus tilidan farqli ravishda o'zbek tilida tobe so'zning kelishik qo'shimchalari qat'iy bir tizim bo'yicha o'zgaradi: har bir kelishik muayyan qo'shimcha oladi. Taqqoslang:

Помочь другу- do'stga yordam bermoq; Помочь судье- sudyaga yordam bermoq; Помочь обществу- jamiyatga yordam bermoq; Помочь герою- qahramonga yordam bermoq; Помочь студентке- talaba qizga yordam bermoq.

Har ikkala tilda boshqaruv ikki turga bo'linadi: vositasiz (ruschada - predlogsiz; ozbekchada - ko'makchisiz) va vositali (ruschada - predlogli, o'zbekchada - ko'makchili).

Predloglar bilan birga tobe so'zlarning shakl o'zgarishi ham ishtirok etadigan rus tilidagi "vositali" boshqaruvdan farqli ravishda, o'zbek tilidagi ko'makchi-otlar boshqaruvida tobe so'zlarning kelishik shakli qatnashmaydi, o'z leksik ma'nosini saqlagan holda, ko'makchi boshqaruvchi so'z talab qilgan kelishik qo'shimchasini oladi (deraza oldiga kelmoq, stol tagiga qo'ymoqva h.k.).

Grammatik boshqaruv komponentlarining joylashish tartibi bo'yicha ham bu ikki til bir-biriga o'xshamaydi. Boshqaruv aloqasi bilan yuzaga keladigan rus tilidagi so'z birikmalarida odatda tobe so'z hokim so'zdan keyin o'rin oladi.

O'zbek tilida esa bunga teskari tartibda, birikmaning birinchi komponenti tobe, ikkinchisi bosh so'z tarzida joylashadi.

Ma'lumki, rus tilida boshqaruv aloqasiga uch asos: 1) bosh so'zning leksik-semantik xususiyatlari; 2) uning so'z yasovchi elementlari; 3) tobe so'zning leksik-grammatik tabiati va uning gapdagi vazifasi sabab bo'ladi. O'zakning umumuyligi va so'z yasalishi bilan bog'liq har xil so'z turkumlari, ko'p hollarda, boshqaruvning ayni shaklini saqlab qoladi:

работать над рукописью – работа над рукописью, работать со словарём – работа со словарём, заведовать кафедрой – заведующий кафедрой, управлять машиной – управляющий отделением.

Lekin so‘z yasalishi jihatidan bir-biri bilan o‘zaro aloqador so‘zlar turli padejlarni boshqarishi ham mumkin. Bu hodisa tobe aloqaga kiruvchi so‘zlarga grammatik ta’sir bilan izohlanadi.

Rus tilining xarakterli xususiyati bo‘lgan tobe so‘zshakliga bosh so‘z morfologik tuzilishining ta’siri, shuningdek, ayrim old qo‘shimcha va predloglarning o‘zaro munosabati natijasida yuzaga kelgan birikmalar o‘zbek tilida boshqa o‘zakli so‘zlar bilan beriladi va tobe so‘z ko‘makchisiz qo‘llaniladi.

Daraja kategoriyasi fe‘lning shaklini va leksik ma’nosini o‘zgartirib, boshqaruv aloqasiga ta’sir qiladigan asoslardan biridir. Fe‘l darajalari subyekt va obyektning bajarilayotgan (yoki bajarilmayotgan) harakatga bo‘lgan munosabatini bildirib, u boshqarilayotgan so‘zning shaklini ham o‘zgartirishi mumkin. Misol,

Дочь обняла мать – Она обнялась с матерью.

XULOSA VA MUNOZARA

Xullas, boshqaruv vositasida hosil bo‘ladigan so‘z birikmalari rus va o‘zbek tillarida qator umumiylik kasb etishiga qaramasdan, bu aloqali qurilishlar har ikki tilda aniq nutqiy vaziyatlarda farqlanadi va ular har bir til uchun o‘ziga xosdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdurahmonov D. So‘zlarning boshqaruv munosabatlari//O‘zbek tilida adabioti, 2011. –1-son. –66-b.
2. Abdullayev F. So‘zlar o‘zaro qanday bog‘lanadi? –Toshkent, 1974.
3. Грамматика русского языка. Синтаксис. Т. II, ч. I. –М., 1980. –С.: 11.
4. Komilova X. Gapda so‘zlarning bog‘lanishi. –Toshkent, 2001.
5. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. – М., 2001. –С.: 26.
6. Виноградов В.В. Грамматика русского языка. Т. II, ч. II, ч. –М, 2005. –С.: 22.
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Qurbonova M.M., Raupova L.R., Abuzalova M.Q., Yo., Idosheva D.N. Hozirgi o‘zbek tili <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110>